

BOSHLANG'ICH SINFLAR NUTQINI O'STIRISHNING LUG'ATLAR BILAN ISHLASH TOMONI

Dilnoza Mavlonova

Termiz davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya: *Maqolada, avvalo, boshlang'ich sinflar nutqini o'tirishning ahamiyati; ona tili, o'qish va matematika darslarida lug'atlarni boyitish orqali erishiladigan samara integratsion yondashish orqali ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *Boshlang'ich sinf, nutq, juft so'zlar, takroriy so'zlar, gapning ta'sirchanligini oshiruvchi badiiy ifodalar, adabiy til, lug'at.*

Annotation: *The article focuses primarily on the importance of sitting in elementary school speech; revealed through an effective integrative approach achieved by enriching vocabulary in native language, reading, and mathematics classes.*

Keywords: *Elementary class, speech, pairs of words, repetitions, expressions that increase the effectiveness of speech, literary language, vocabulary.*

Fan-texnika tezkor rivojlanayotgan bugungi zamon ta'lim tizimi oldiga ham bir qator vazifalarni qo'yadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ta'lim-tarbiya berishdagi vazifalarning asosiy qismi o'qish darslarida amalga oshiriladi.

O'qish va ona tili darslariga qo'yilgan asosiy vazifalar o'quvchilarning nutqini va fikrlash doirasini o'stirish, dunyoqarashini kengaytirish, chiroyli yozish ko'nikmasini shakllantirish hamda savod o'rgatishdan iborat. Har qaysi insonning nutqi aniq va mukammal bo'lsa, shu insonning fikrlash doirasi keng, idrok qilishi ham teran bo'ladi. Faylasuflardan biri Platon «Fikrlar dunyoni boshqaradi, degan edi.

Darhaqiqat, insonning fikr-maqsadi – uning ongli ishlari va axloqining harakatalantiruvchi kuchidir. Ana shu fikr-maqсадlar nutq vositasida bayon qilinadi.

Nutq nafaqat xayoldagi o`y-fikrlarni bayon qiladi, balki uning shakllanishi uchun ham xizmat qiladi. Fikrlar esa nutqning psixologik asosi vazifasini bajaradi, uni o`stirishning sharti fikrni boyitish hisoblanadi. O`quvchilar nutqini o`stirish ularning aqliy faoliyatini rivojlantirish va lug`atini boyitish bilan amalga oshiriladi.

Aynan lug`atlar ustida ishlashni yaxshilash, tartibga solish, ularning asosiy yo`nalishlarini ajratish va asoslash maktablarda bolalar nutqini o`stirish jarayoniga qo`yilgan muhim vazifalardandir. Maktablarda lug`at ustida ishlash metodikasi to`rt asosiy yo`nalish bilan belgilangan:

O`quvchilar lug`atini boyitish, ya`ni yangi so`zlarni, shuningdek, bola lug`atida bo`lgan ayrim so`zlarni yangi ma`nolarini o`zlashtirish;

O`quvchilar lug`atiga aniqlik kiritish;

Lug`atlarni faollashtirish, ya`ni o`quvchilar ma`nosini tushunadigan, ammo o`z nutq faoliyatida ishlatmaydigan nafaol lug`atlardagi so`zlarni faol lug`atga o`tkazish;

Adabiy tilda ishlatilmaydigan so`zlarni o`quvchilar faol lug`atidan nafaol lug`atiga o`tkazish.

Hozirgi kunda lug`atlar ustida ishlash uchun maxsus darslar ajratilmaydi. Lug`atlar bilan ishlash, asosan, ona tili va o`qish darslari bilan bog`liq holda olib boriladi. Boshlang`ich sinflar uchun izohli va imlo lug`atlarining ishlab chiqilmaganligi lug`at ustida olib boriladigan ishlarni to`g`ri uyushtirishda ba`zi qiyinchiliklarni keltirib chiqarmoqda.

Agar lug`at ishlari qat`iy bir reja asosida yo`lga qo`yilsa, o`qituvchilardan ham, o`quvchilardan ham ortiqcha mehnat talab qilinmaydi va ko`zlangan natijaga oson erishiladi. Aytaylik, to`rtinchi sinf «O`qish kitobi» darsligining birinchi bo`limi «Istiqbolim – istiqbolim» deb nomlangan. Bu bo`lim nima haqida ekanligi to`g`risidagi tasavvurga ega bo`lishi uchun o`quvchida ushbu jumla tarkibidagi so`zlar haqida ma`lumot bo`lishi kerak. To`rtinchi bo`limi esa – «Ma`naviyat – qalb quyoshi». Bo`lim mavzusidagi «ma`naviyat» so`zi haqida boshlang`ich sinf o`quvchilarigina emas, ba`zan kattalarning o`zlari ham aniq tushunchaga ega emasligi ko`zga tashlanadi. Shuningdek, o`quvchilar Vatanimiz tarixiga bag`ishlangan mavzularni o`rganish davomida eskirgan qatlamga oid so`zlarga

duch keladilar. Bu esa soʻzlarning tushunilishi qiyin boʻlganligi sababli oʻquvchilarda mazkur yoʻnalishdagi asarlarga nisbatan zerikish kayfiyatini paydo qiladi.

Bugungi kunda milliy va umuminsoniy ruhda tarbiya topgan, yuksak maʼnaviyatga ega, mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti yoʻnalishini modernizatsiya qilish va zamonaviy demokratik jamiyat qurish yoʻlidagi keng qamrovli vazifalarni hal qila olishga qodir boʻlgan yangi avlod kadrlarini tayyorlashmasalasi xalqimiz oldiga qoʻygan ulkan maqsadlarni amalga oshirishda muhim va asosiy vazifa hisoblanad. Shu sababli ham yorqin kelajagimiz uchun munosib xizmat qila oluvchi yetuk kadrlarning yetishib chiqishida taʼlim tizimining har bir yoʻnalishi va har bir jabhasiga chuqur eʼtibor qaratilmoqda. Zamon talabidan kelib chiqib taʼlim tizimining maqsad va vazifalarini muvaffaqiyat bilan amalga oshirishda boshlangʻich taʼlim vakillaridan sohaga chuqur masʼuliyat bilan yondashish talab qilinmoqda. Boshlangʻich taʼlim oʻqituvchisi oʻquvchining savodini chiqarish bilan birgalikda ularning nutqini ham, albatta, rivojlantirib borishi zarur.

Maktabda oʻquvchilar nutqini oʻstirish ona tili oʻqitishning asosiy vazifasi deb qaraladi. Nutq oʻstirish faqat ona tili va oʻqish darslarininggina emas, balki oʻquv rejasidagi barcha fanlarning, shuningdek, sinfdan tashqari oʻtkaziladigan tadbirlarning ham asosiy vazifasidir. Avvalo, bolaga nutq oʻstirishdagi asosiy poydevor 1-sinfdan alifbe darslarida qoʻyiladi. Tovushlarni aniq talaffuz qilib, boʻgʻinlarni birlashtirib soʻzning yozuvdagi ifodasini oʻqiyotgan oʻquvchiga asta-sekin mustaqil ravishda matnlarni oʻqish va uni nutqida ifodalash oʻrgatilar ekan, bu nutq oʻstirish va savod chiqarish jarayonlarini bir-biri bilan bogʻliq holda birgalikda amalga oshirib borishni taqazo etadi. Agar oʻquvchilarning savodi mukammal chiqarilasa, ularning diqqati, xotirasi va nutqi kuchli rivojlanadi. Bu xususiyatlar yordamida bolalar narsalarni umumlashtirish, tasniflash, voqea-hodisalarning ketma-ketligini idrok qilishni va xulosa chiqarishni oʻrganadi. Aynan mana shu yerda bir muhim jihatni aytib oʻtishimiz kerakki, oʻquvchilarda oʻqish savodi yaxshi amalga oshirilmas ekan bu nafaqat bola nutqining mukammal boʻlmasligi, bora-bora boshqa fanlarni oʻzlashtirilishida ham salbiy taʼsirini

ko'rsatadi. Ertak, hikoya, yirik she'rlar, ilmiy ma'lumot, umuman olganda, o'quvchi uchun katta hajmdagi matnlarni o'qish birmuncha qiyinlashib boradi, ya'ni matnni o'qish davomida bolaning diqqat kuchi voqelikni tasavvur qilishga emas, qiynalib o'qiyotgan so'zini tushunishga qaratilgan bo'ladi. Bo'g'inlab yoki juda sekin o'qilayotgan so'zning ma'nosini anglaguniga qadar gapning eng avvalidagi so'zni o'quvchi unutib qo'yadi. Unutilgan so'zlarsiz esa gapni yaxlitligicha tasavvur eta olmaydi. Tasavvur eta olmas ekan o'quvchi uchun o'qish jarayoni tushunarsiz va zerikarli bir holatga aylanib boradi. Tabiiyki, bu holatlar o'quvchini bilim olishdan uzoqlashishiga sabab bo'ladi. O'quvchining istiqbolli kelajagiga salbiy ta'sir qiladigan mana shunday holatlarga sabab bo'luvchi kamchiliklarni aniqlash va bartaraf etishda o'qituvchilar va ota-onalardan ta'lim-tarbiyaga doimiy sinchkov nazorat bilan yondashish talab qilinadi. Ona tili o'qitish metodikasi darsligida nutq o'stirishda quyidagi uch yo'nalish aniq belgilab qo'yilgan; 1. So'z ustida ishlash; 2. So'z birikmasi va gap ustida ishlash; 3. Bog'lanishli nutq ustida ishlash. Bu yo'nalishlar parallel ravishda olib boriladi, ya'ni lug'at ishi gap uchun material beradi; so'z, so'z birikmasi va gap ustida ishlash bog'lanishli nutqqa tayyorlaydi. O'z navbatida, bog'lanishli hikoya va insho lug'atni boyitish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Matematika darslarida ham bolalar yangi tasavvur va tushunchalar, juda ko'p atamalar bilan o'z nutqini boyitadilar, soda va qo'shma gap tuzishni o'rganadilar. Masalan, besh soni uch sonidan katta yoki uch soni besh sonidan kichik; bitta o'nlikka ikkita o'nlik va beshta birlikni qo'shsak, uchta o'nlik va beshta birlik hosil bo'ladi.

Ona tili darslarida ichki va yozma nutqni rivojlantirish, o'quvchilar lug'atini ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli so'zlar bilan boyitish uchun keng imkoniyat mavjud. Grammatikani o'rganish va o'qish darslarida o'quvchilar bajaradigan so'z birikmasi, gap tuzish, bayon, inshoga doir turli xil mashqlar nutqiy malakalarni egallashda yordam beradi. Bu darslarda tilni maxsus o'rganish bilan bolalar alohida tovush, bo'g'in, so'z va gapni eshitishga va talaffuz qilishga o'rganadilar. Ular narsa va harakatni bildirgan ko'pgina so'zlarni, shuningdek, tovush, harf, bo'g'in, so'z, o'zak, qo'shimcha, so'z turkumi, ot, sifat, son, olmosh, ravish, gap,

darak, so'roq gaplar, gap bo'laklari singari juda ko'p yangi atamalar bilan tanishadilar. Oldindan o'z nutqida ishlatib kelayotgan, nutq ta'sirchanligini oshiruvchi vositalarni farqlaydi va ularni nutqida to'g'ri qo'llashni o'rganib boradi. Masalan, 4-sinf ona tili darsligidagi mashqqa e'tibor qaratsak;

''Quyidagi juftlab berilgan birikmalarni o'qing. Ma'nosidagi farqni ayting.

Katta bola- kap-katta bola.

Oq ko'ylak- oppoq ko'ylak.

Yashil qir- yam-yashil qir.

Tiniq suv- tip-tiniq suv.''

Topshiriq muhokama qilingandan so'ng o'quvchilar juft so'zlarning nutq ta'sirchanligini oshiruvchi vosita ekanligi haqida xulosaga keladilar. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar nutq haqida kengroq tushuncha beruvchi dastlabki ma'lumotlarni ham 2-sinf ona tili darsligi hamda 3-4-sinf ona tili darsliklaridagi ''Takrorlash'' bo'limiga kiritilgan ''NUTQ.MATN'', ''NUTQ. GAP. SO'Z'' mavzularidan oladilar. Shu paytgacha o'y-xayollaridagi fikrlarni yuzaga chiqarishda foydalanayotgan vositasi nutq, shu fikrning qog'ozga tushirilishi, ya'ni nutqning yozma shakli matn deyilishini bilib oladilar; ''Nutq-gaplar orqali bildirilgan fikrdir. Nutq gaplardan, gaplar esa so'zlardan tuziladi'', ''Matn-nutqning yozma shakli. Matn- mazmun jihatdan bog'langan gaplardir. Matn gaplardan tuziladi.''' 3-sinf ona tili darsligi.

Umuman olganda, boshlang'ich sinflar uchun alohida izohli va imlo lug'atlarini tuzib chiqish, lug'atlar ustida olib boriladigan ishlarning tartibga solinishi o'quv jarayonlarining sifatini oshiradi, o'quvchilar uchun o'rganilishi kerak bo'lgan bilimlarni egallash birmuncha osonlashadi. Bundan tashqari, kelajak avlodning nutq madaniyatini yuksaltiriladi, milliy tilimizning sehri va jozibasini to'la his etgan insonlar bo'lib yetishishi ta'minlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qosimova K. Ona tili o'qitish metodikasi.-Toshkent, 2009.
2. Ikromova R. va boshqalar Ona tili (4-sinf uchun darslik).- T.:''O'qituvchi '' , 2020.
3. Fuzailov S. va boshqalar Ona tili(3-sinflar uchun darslik).- T.:''O'qituvchi '' , 2019
4. markaz.tdi.uz/ uzedu.uz